

BEŞ ŞEHİR’İN HAFIZA MEKÂNLARI

Fatih AYDOĞAN*

ÖZ: Kısa ömürlü bireysel hafızaların bir araya gelmesiyle oluşan toplumsal hafıza kendini şehir mekânlarında göstermektedir. Şehirler tarihi veya coğrafi tüm mekânlarıyla toplumsal belleğin nasıl değişerek devam ettiğini, dönüştüğünü veya başkalaştığını bize ifade eder. Medeniyet arayışını toplumun hafıza mekânları üzerinden sürdürmek isteyen Ahmet Hamdi Tanpınar “Beş Şehir”i bilinçli olarak seçmiştir. Yazarın hayatında izler bırakan başka şehirlerde söz konusudur fakat Tanpınar medeniyet durakları diyebileceğimiz şehirlerin sayısı sınırlandırır. Yahya Kemal’in imgeleştirdiği “Türk İstanbul” zirvesine çıkmazdan evvel Erzurum’da beklemek, Konya’da kendini tanımak ve Bursa’da kendi medeniyet şehrini maddi ve manevi tüm kurumlarıyla teşekkül ettirmek gereklidir. *Beş Şehir*’deki İstanbul ve Ankara bölümleri değişen ve dönüşen yönetici profiline şehir tasavvuru üzerinden anlatılmasından ibarettir. Bursa ve Erzurum’da yönetici ve halkın duygusal panoraması okuyucuya sunulur. Konya bölümünde ise köktü mazide bir medeniyet coğrafyasının manevi kökleri ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler Tanpınar, Beş Şehir, deneme, mekân algısı, mekân ve etkileşim

Beş Şehir’s Memory Places

ABSTRACT: Collective memory, consisting of a combination of short lived individual memories shows itself at the venues in the city. All cities state how the collective memory continues by changing, transforms and alters with their historical or geographical venues. Ahmet Hamdi Tanpınar who wants to seek civilization through the memory places of society has chosen “Beş Şehir” consciously. There are other cities that left traces in the author’s life, but Tanpınar limits the number of cities that we can call as civilization stops. Before climbing the “Türk İstanbul” summit imaged by Yahya Kemal, it is necessary to wait in Erzurum, recognize

* Gazi Üni., Yeni Türk Edebiyatı doktora öğrencisi, fth_aydogan@yahoo.com

yourself in Konya and form your own civilization city with its all institution both materially and spiritually in Bursa. In *Beş Şehir*, İstanbul and Ankara are portrayed through the changing and transforming administrator profile. In Bursa and Erzurum, emotional panorama of the public and the administrators is presented to the reader. In Konya, the spiritual roots of a civilization geography is expressed.

Key Words Tanpınar, Beş Şehir, essay, the perception of place, place and interaction

GİRİŞ

Coğrafya kaderdir.

İbn Haldun

Hayatı değiştirmek, toplumu değiştirmek, daha iyi yaşamak, başka türlü yaşamak, yaşam kalitesi, doğaya saygı vb iddiaların uygun bir mekân inşası bulunmuyorsa hiçbir anlamı yoktur. Her medeniyet kendini ve kalıcılığını mekân sayesinde ifade edebilir.

Toplumların modernleşme süreçleri, geleneksel yaşam algılarını veya mekân şekillerini etkilemiştir. Sosyal hayatın somut figürleri hakkındaki yorumları modernleşme olgusuna bakış açısını ifade etmektedir. Şehir ne sadece mekândır, ne de sadece insandır. İnsanların algıladığı, yaşadığı veya tasarladığı şehirler vardır. Bu şehirler aynı zamanda değişimin, dönüşümün, devrimin veya ütopyanın vücut bulduğu mekânlardır.

Şehirler türkülerden popüler şarkılara, romanlardan hikâyelere birçok edebi türün konusu olmuştur. Tanpınar *Beş Şehir* ve *Yaşadığım Gibi* adlı eserlerinde bazı şehirlerden söz etmiştir. *Beş Şehir*'de İstanbul, Bursa, Ankara, Erzurum ve Konya'dan söz ederken *Yaşadığım Gibi* adlı eserinde İstanbul, Bursa ve Kahramanmaraş'tan söz etmiştir. İstanbul ve Bursa ise rüya şehirler olarak yazar için ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Tanpınar *Beş Şehir*'de deneme türünün imkânlarını kullanmak ister. Çünkü deneme bir yandan tür olarak anıdan geziye birçok edebi türden yararlanır, diğer yandan kültür tarihi, siyasi tarih, sanat tarihi, felsefe ve coğrafya gibi alanların bilgisine başvurur. Deneme bu yönüyle yazarın kendisini daha rahat hissettiği, hatta zihniyetine uygun olarak felsefi kavramları da açıklayabildiği bir türdür. Tanpınar ise kendi iç sıkıntısını ve toplumun Batı medeniyeti ile Doğu medeniyeti arasında kalmaktan doğan huzursuzluğunu şehir denemelerinde ilan etmeye çalışır.

Yazarların şehir algısının incelenebileceği en iyi edebi tür denemelerdir. Kurmaca esasına dayalı diğer türlerde yazar kurguladığı dünyanın zeminini oluşturmak için köy, kasaba veya şehir mekânını seçer. Roman veya hikâye gibi türlerde ele alınan “şehir – mekân” ancak eserdeki kurmaca dünyanın şehridir, mekânıdır. Olayın geçtiği veya anlatıldığı mekân dekoratif malzemedir. Edebi türlerdeki gerçek ile fizik gerçeğini bir tutmamak kaydıyla denemelerdeki şehir yazarın ifade edebildiği en gerçek mekândır. Şehir denemelerindeki mekân ya yazarın hafızasında iz bırakan hatıraların mekânı ya da bakış açısına uygun olarak anlatılan yerel tarihin mekânıdır. Dolayısıyla şehir denemelerinde ele alınan mekân kurgusal olmayan (non fiction essay) mekândır. Kurgusal mekânda olayın etkisi söz konusudur. Hâlbuki kurgusal olmayan kompozisyonlarda yazarın algısı, hayali veya hatıraları dile getirilmektedir.

Günümüzde ikamet yeri olarak görülen şehirlerde anıt eserlerin ne olacağı tartışma konusudur. Şehrin merkezindeki dini mekânlar, heykeller veya AVM'ler ideolojik algıları yansıtan örnekler olarak sıralanabilir. Tanpınar şehrin merkezini tarihi eserler olarak görür. Tarihi eserler onun için birer anıttır. Şehirdeki insanlar ve diğer mekânlar kendini anıt eserlere göre konumlandırmışlardır. Tanpınar şehri öncelikle mekân olarak görür, sonra oradaki tarihi kişileri hatırlar. Onun için mekân ve tarih (dolayısıyla zaman) içi içedir. Tanpınar şehre kuşbakışı bir şekilde bakar. Tarihi esere sığır ve zaman zaman da kendi yalnızlığına dalar.

Şehir denemelerinin *Beş Şehir*'de olduğu kent-eleştiri türündeki örneklerinde mekân eleştirisi önemli yer tutmaktadır. Fakat gözden kaçırılan bir hususa Lefebvre şöyle dikkat çekmiştir:

Mekân eleştirisi!. Bir mekân eleştirisinin bir anlamı var mıdır? Biri ya da bir şey eleştirilir; oysa mekân ne biridir ne de bir şeydir. Tıpkı bir filozofun dediği gibi, ne bir öznedir, ne bir nesne. Mekân nasıl suçlanabilir? (2014: 117)

Lefebvre'nin *Mekânların Üretimi* adlı eserinde sorduğu soruları, Tanpınar şehri hangi medeniyet tasavvuru ile inşa edeceğimiz şeklinde sormaktadır. Eski mekân hangi medeniyetin ürünüdür, yeni mekân hangi medeniyetin üretim mekânı olacaktır?

Mekânsallığın yakın dönemde ayırt edilmiş bütün momentleri –algılanan, tasarlanan, yaşanan; mekân temsilleri, temsil mekânları; koku almadan söze dek her bir duyuya özgü mekânlar; jestler ve semboller– binlerce yıl boyunca anıtsallık içinde birleşti-

ler. Anıtsal mekân bir toplumun her üyesine kendi aidiyetinin ve toplumsal yüzünün imgesini sunar; bireyselleştirilmiş bir aynadan daha doğru olan kolektif bir aynadır o.” (2014: 232)

Hızla değişen şehir, bireyin hafızasının silinmesine neden olmaktadır. Tarihi eserlerin yok edilmesi milletlerin bellek kaybına dolayısıyla köksüzlük hissine kapılmasına yol açacaktır. Şehirdeki binaların yıkılıp yerine yenilerinin yapılması bireysel hafıza kaybına, tarihi eserlerin yok edilmesi ise toplumsal hafıza kaybına sebep olmaktadır. Toplumsal hafıza sadece o eseri yaptıran kişiyi hatırd tutmak değildir; önünden geçip gidilen tarihi bir eser bireyin kendi anılarının da yaşatılması demektir. Her gün bir şekilden başka bir şekle dönüşen kentlerde nostaljiden söz edilemez, böylelikle şehir nostaljisi olmayan birey bir yabancı gibi şehirde yaşamaya başlar. İşte Tanpınar’ın fark ettiği şey 1950’den itibaren belirginleşen yanlış ve kimliksiz bir şehirleşme travmasıdır.

Tanpınar, tarihi dokunun tahrip edilerek apartman yapılması probleminden -Türkiye’nin kentleşme sürecine uygun olarak- sadece İstanbul bölümünde söz etmektedir. Ankara bölümünde ise bomboş arazilere yapılacak olan mekân temsilleri üzerinde durur. İstanbul’daki mekânlar eski medeniyetin örneğidir ve daha çok hayranlıkla anlatılır. Ankara’da ise yapılacak olan modern mekânlar bizi ne kadar temsil edecektir, sorusuna cevap arar.

Tanpınar şehir ve insan ilişkisini mekânlar üzerinden kurmuştur. Bu yönüyle modernleşme karşısında mekân değişimi İstanbul ve Ankara’nın karşılaştırması şeklinde ele alınır. İnsanın değişimi ise Bursa ve Erzurum’daki insan üzerinden karşılaştırılır. İstanbul ve Bursa bir şehir güzelleme tarzında anlatılırken; Ankara ve Erzurum ise mevcut durumun tasviridir. Bir taşra kenti olan Erzurum’un yorgun ve perişan hali karşısında yine bir taşra kenti Ankara’nın modern ve başkent olma çabasına yer verilir. Konya ise eski medeniyetin temsilcisidir.

Yazarın anlattığı şehirlerin her birinde geçmiş dönemlerde yaşayan yöneticilerden sıradan insanlara kadar resmettiği insan profilleri genellikle olumludur. Erzurum bölümünde insanın savaşlarla, doğal afetlerle, fakirlikle ne hale geldiğini anlatılır. Bursa bölümünde ise padişahlardan, şehzadelere ve sürgüne gönderilen beylere kadar birçok Osmanlı yöneticisi anlatılır. İstanbul ve Ankara’da ise iki yönetim mekânı yahut iki yönetici tipi ele alınır. Ankara bölümünün kısa tutulması yine aynı sebeple açıklanabilir. Atatürk ve İsmet İnönü sosyal hayattan bürokrasiye Ankara’nın temsilci kişileridir.

Şehrin aktüalitesi birazda bu yeni binalarla Mustafa Kemal'in hayatıydı. Bu nerede basıldığı bilinmeyen, hatta hiç elinize geçmeyen, fakat sizden başka herkesin okuduğu ve her ağzın beraberce size naklettiği bir gazeteye benziyordu. Öyle ki aynı fikrayı, herkesin âdeta zarurî olarak günde birkaç defa birbirine rastladığı bu şehirde, bir saat içinde yirmi kişi birden size anlatabilirdi. Bir tek tefrikanesi vardı. Şehrin her köşesinin, rast geldiğiniz her insanın naklettiği çetin savaş ve karar günleri... Bu insanların kendileri, yaşadıkları şeyleri anlatmasalar bile siz o günlerdeki hayatlarını yine tasavvur edebilirdiniz. Bununla beraber her şeyi o kadar büyük ve cazip gösteren büyü artık gitmişti. Beş sene evvelinin tarihini yapanlar, onun aydınlığından çıkmışlar, günlük şeylerin ışığında yaşıyorlardı. Yalnız Mustafa Kemal kendi lejander hayatına devam ediyordu. (Tanpınar 1999: 15)

Her ne kadar tefrika edilmiş olsa da *Beş Şehir*'i bir bütün olarak değerlendirmek gerekir. (Akün 1962: 17-32) Yazar eski yönetici ile yeni yönetici tipini İstanbul ve Ankara bölümlerinde ele alırken İstanbul ve diğer şehirleri taşra-merkez çatışması şeklinde verir. Doğal olarak bu karşılaştırmalar ise bir matruşka gibi dekoratif malzemenin içinde gizlenmiştir.

1. ŞEHİR VE MEKÂN

Şehir bir mekândır. Arapça “Kevn” kökünden gelen “mekân” Türkçede ikamet yeri, yurt, yuva ev anlamlarıyla kullanılmıştır. Mekâna dair bakış açılarını yansıtan bazı ifadeler şöyle sıralanabilir: “Dünyada mekân ahirette iman”, “Falan feş-mekân”, “Cennet-mekân” “Şerefü'l-mekân bi'l-mekin”, “La-mekân, “Tebdil-i mekân”.

Orhun Abidelerinde “il tutmaktan” söz edilmiştir. Mekân tutmak göçebe bir millet için en eski nasihatlerden biridir. Ötügen Ormanı'nın terk edilmemesi gerektiğini ısrarla söyleyen Bilge Kağan aslında yerleşik hayatın öneminden bahsetmektedir. (Çetin, 2014)

İslam kaynaklarında şehir, Bekke (Mekke), Yesrib (Medine) veya Ad, Semud, Medyen gibi helak edilen kavimlerin yaşadığı yer örnekleriyle ele alınmıştır. İslam dünyasını derinden etkileyen İbn Haldun için şehir doğan, büyüyen ve ölen bir medeniyetin şehridir (Uludağ, 1982). Şehir ütopyası üzerinden sosyal hayat eleştirisi yapan Farabi için ise şehir bir temsil mekânıdır. (Arslan, 2013)

Osmanlı döneminde ise şehir tanımı daha çok nüfus bakımından ele alınmıştır. “Cuma kılınır, pazar kurulur, kadı bulunur” şeklinde özetlenen

şehir farklı kültürlerin yaşadığı mahallelerden oluşmaktadır. Osmanlı şehrinin merkezinde büyük dini ve ticari yapılar bulunmaktadır. Bireylere ait binaların daha küçük yapılmasının nedeni dünyanın geçici bir olarak algılanmasına bağlanabilir. Ahşap, kagir veya taş binalar yapmak yeterlidir. Taşlıcalı Yahya Bey Ad kavminin hükümdarı Şeddad'a telmihte bulunduğu beyitinde bu durumu çok güzel özetlemiştir (Ayvazoğlu 2010: 25)

*Bâde-nûşân gibi doğru yolumuzdan sapmazız
Avn-i Firavn ile Şeddâdî binalar yapmazız*

Şehir nedir? Şehirli kimdir? Birey bu soruları bulunduğu şehre kendini ait hissettiği ölçüde cevap verebilecektir. Şehrin mimarisi, çevre şartları ve tarihi eserlerinin insanı etkileyeceği muhakkaktır. Şehir, mekân temsillerinden meydana gelmiştir. Kentli insan algıladığı, tasarladığı ve yaşadığı mekânı, mimari örneklerle donatmıştır. Kamu binaları ve özel mülkler insanlar tarafından inşa edilen sonra da etkisi altında kalınan hafıza mekânlarıdır. Modern çağın bir özelliği olarak bir şehre ait olmadan turist gibi yaşamak ise hafızasız bireylerin tercihidir.

Son dönem toplumcu eleştirinin mekâna bakışını Lefebvre geliştirmiştir. Mekân bir temsilin mekânıdır. Lefebvre şehri bir meta olarak görür. Her meta bir işbölümünün, tekniğin, enerji israfının, kısacası üretici bir gücün ürünüdür. Yine bu sıfatla kavramın somuta erişmesi için mekânsallaşma gerekir. Metaya da mekân gerekir. (Lefebvre, 2014: 345-346)

Liberalizmin mekâna bakışı Habermas'ın *Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak* adlı eserinden hareketle "Şehir özgürlük alanıdır" şeklinde özetlenebilir. Tanpınar'ın şehri daha çok Lefebvre'nin temsilci mekânlar tezine daha uygundur. Onun kentli insanı mekânlar gibi birbiriyle tenasüp içindedir. Modern şehrin insanı gibi özgür değildir.

Şehir semt, mahalle, cadde, sokak ve ev gibi mekân birimlerinden meydana gelmektedir. İnsanın algıladığı, tasarladığı veya yaşadığı bu mekânlar şehri yapı taşlarıdır. Tanpınar için şehir bir medeniyet algısının şekle dönüştüğü yaşam alanıdır. Şehirli ise yaşadığı alanı tasarlayan, dönüştüren veya yeniden inşa eden kişidir. Dolayısıyla "değişirken devam eden, devam ederken değişen" medeniyet şehri ve şehirliyi etkisi altına alacaktır.

Tanpınar şehir mekânlarının bir medeniyete ait olması gerektiğini düşünmektedir. Örneğin *Beş Şehir*'in Ankara bölümünde Rus elçiliği, Belçika elçiliğini izlerken aklından hiç çıkmayan şu soruyu sorur: Bizim mimarimiz nasıl olmalıdır? Hangi medeniyeti temsil etmelidir? Modernleşme kaçınılmaz olduğuna göre eski olana nasıl davranmalıyız?

İşte Tanpınar modernleşme süresinde yukarıda sıralanan tehlikeleri dikkate alarak geleneksel olanı anlatma, savunma veya güzelleştirme yoluna gitmiştir. Modernleşmenin kaçınılmaz olduğunu kabul eden Tanpınar eski olanla yeni olanın bir arada yaşamasına izin verilmesi gerektiğini Konya, Ankara, Bursa ve İstanbul üzerinden örneklerle anlatır. Ankara bölümünde anlatılan Hacı Bayram Camii ile Agust Tapınağı'nın yan yana bulunması ilk okuyuşta hoşgörü olarak değerlendirilebilir; daha dikkatle bakıldığında ise bir modernleşme yöntemi olarak görülmelidir.

Tanpınar, şimdiye kadar yapılan yorumların aksine muhafazakâr veya sentezci değildir. O her şehirde eskiyi yeninin yanı başında görmek ister. Tarihi eserlerin bir şekilde yok edilmesi karşısında takındığı tavır onu olsa olsa ayakları yere basan, daha temkinli bir modernist yapar. *Beş Şehir*'de Selçuklu ve Osmanlı'nın yeni geldiği şehirde eski olanı yok etmediği fikri sürekli vurgulanır.

Tanpınar'ın eski ve yeni algısına Adorno'nun negatif diyalektik yöntemi uygulandığında daha net olarak anlaşılacaktır. Mutlak fikrin inşasındaki tez, anti-tez ve sentez şeklindeki ilerlemeci tavır sonludur. Fakat tez, anti-tez ve sentez ilişkisini Adorno tersinden görür. Sentez olmak zorunda değildir. Tezin ortaya çıkışı anti-tezi doğal olarak yanı başına getirir. Karşıtlıklar sonsuza kadar korunur ve sentez aranmaz. Her tez zamanla anti-tezini doğurmuştur. Birinin diğerini yok etmesi veya senteze gidilmesine gerek yoktur. Tez ve anti-tez kendi doğallığı içinde ömrünce sürüp gidecektir. Kısacası geleneksel hayatın tüm mekânlarıyla ve anlayışlarıyla mücadeleye girmek doğru değildir. Bu açıdan bakınca Tanpınar'daki "devam" fikrini açıklamak daha kolay olacaktır.

Tanpınar dolaştığı şehirlerde ısrarla tarihi mekânların bir sebeple yok edildiğinden söz eder. Erzurum'da deprem, Bursa'da yangın, İstanbul'da çoğalan apartmanlar,.. şehri yok etmektedir. Daha sonra *Yaşadığım Gibi* adlı eserine girecek olan *Cumhuriyet Gazetesi*'nin 29 Ağustos 1958 tarihindeki "*Bursa Yangını*" adlı yazısında Tanpınar, Bursa'daki şehirleşmenin ovaya doğru değil, Yıldırım külliyesi tarafına doğru olması gerektiğini belirtir. Bu durum Tanpınar'ın toplumsal hafızayı canlı tutan tarihi eserlerden uzaklaşmama kaygısı olarak değerlendirilmelidir.

Bizzat İstanbul'un kendisi de bu hayatın ve kendisine yeni kıymetler yaratacak yeni zamanın peşinde sabırsızlanıyor. En iyisi, bırakalım hâtıralar içimizde konuşacakları saati kendiliklerinden seçsinler. Ancak bu cins uyanış anlarında geçmiş zamanın sesi bir keşif, bir ders, hulâsa günümüze eklenen bir şey olur. Bizim yapacağımız

yeni, müstahsil ve canlı bugünün rüzgârına kendimizi teslim etmektedir. O bizi güzelle iynin, şuurla hülyanın el ele vereceği çalışkan ve mesut bir dünyaya götürecektir. (Tanpınar 1999: 207)

Sonuç olarak şehir yaşanan bir coğrafya, tarihi eserleriyle hafıza mekânıdır. Medeniyet tercihiine uygun olarak değişen, dönüşen veya yok edilen mekânları ise şehrin hafızasıdır.

1.1. Değişmeyen Merkez: İstanbul

Tanpınar İstanbul'u her yönüyle başkent olarak görmektedir. İstanbul sadece Anadolu coğrafyasının değil bütün Osmanlı şehirlerinin esin kaynağıdır. Mısır'dan, Balkanlar'dan ve Anadolu'dan gelenlerin bulunduğu merkezdir. Bir cazibe merkezi olarak İstanbul bölümü temelde ses ve su üzerinden anlatılmıştır. Su Boğaz'ı ve çeşmeleri ifade ederken; ses musiki'dir. İstanbul onun için Boğaziçi medeniyetinin şehridir. Bu medeniyetin temellerini su ve ses oluşturur.

İstanbul'un kaynak sular ve Boğaz üzerinden su ile anlatımı ezan sesiyle, Dede Efendi'nin, İtri'nin, III. Selim'in nağmeleri yardımıyla sakin bir şehir illüzyonuna döner. Okuyucu daha çok mekân adları, kent tarihi ve mimari eseri inşa ettiren kişilerle ilgilenirken yazar büyümlü bir zamana kapı aralar.

Çocukluğumda, bir Arabistan şehrinde ihtiyar bir kadın tanı-mıştık. Sık sık hastalanır, humma başlar başlamaz İstanbul sularını sayıklardı: Çırçır, Karakulak, Şifa suyu, Hünkâr suyu, Taşdelen, Sirmakeş... Âdeta bir kurşun peltesi gibi ağırlaşan dilinin altında ve gergin, kuru dudaklarının arasında bu kelimeler ezildikçe fersiz göz-leri canlanır, bütün yüzüne bizim duymadığımız bir şeyler dinliyor-muş gibi bir dikkat gelir, yanaklarının çukuru sanki bu dikkatle do-lardı (Tanpınar, 1999: 116).

Asıl İstanbul, yani surlardan beride olan minare ve camilerin şehri, Beyoğlu, Boğaziçi, Üsküdar, Erenköy tarafları. Çekmeceler, Bentler, Adalar, bir şehrin içinde âdeta başka başka coğrafyalar gibi kendi güzellikleriyle bizde ayrı ayrı duygular uyandıran haya-limize başka türlü yaşama şekilleri ilham eden peyzajlardır. (Tanpınar, 1999: 118).

Tanpınar her şehrin merkezinden çevresine doğru bakmaktadır. İstanbul'un semtlerini yorumlarken öncelikle Boğaz'ı anlatmıştır. Kronolojiye uygun olarak Boğaz'ı seven padişahlar ve devlet adamlarının hayat hikâyesini anlatılır.

III. Selim Boğaz'ı seviyordu. Adının Kırlangıç olduğunu yine Melling albümünden öğrendiğimiz -çok uzun mahmzumunda altından bir deniz kırlangıcı heykeli vardı- saltanat kayığı ile sık sık Boğaz'da dolaşiyor ve Boğaz köşklerinde mehtap sefası yapıyordu. Galib Divanı'nı dolduran mehtap ışığı ve mücevher parıltısı bu zevkin yalnız padişahta kalmadığını, etrafına da geçtiğini gösterir. Zaten ilk mehtap kasidesi yazan odur. Hatice Sultan Yalısı için Şeyh Galib Divanı'nda yalının bahçelerini, havuzunu, mehtabiyesini ve gül bahçesini metheden bir tarih kasidesi vardır. (Tanpınar 1999: 197).

İstanbul hızlı bir değişim sürecinden geçerken parçalanmış Osmanlı devletinin başkentidir. Tanpınar'ın İstanbul'dan söz ederken şehrin yüzyıllar boyu biriktirdiği sosyal, kültürel ve mimari değerleri uzun uzadıya anlatmasını, yeni başkent olan Ankara'ya örnek teşkil etmesi şeklinde anlamak gerekir.

1.2. Bürokrasinin Merkezi: Ankara

Tanpınar için şehirler tarih katmanlarından meydana gelmiştir. Devam fikrinin bir örneği olarak şehirler geçmiş dönemlerden bugüne doğru bir sırayla anlatılır. Ankara'yı ele alırken milattan önceki dönemlerden bugüne kadar geçen süre içinde değerlendirir. Onun şehri farklı zihniyetlerin hayat bulduğu ve birlikte yaşamaya devam ettiği bir medeniyetler mecmuasıdır.

Ankara, uzun tarihinin şaşırtıcı terkipleriyle doludur. Asırlar içinde uğradığı istilalar, üst üste yangınlar ve yağmalar, şehirde geçmiş zamanların pek az eserini bırakmıştır. Acayip bir karışıklık içinde bu tarih daima insanın gözü önündedir. Türk kültürünün kendinden evvel gelmiş medeniyetlerden kalan şeylerle bu kadar canlı surette rastgele karıştığı, haşır neşir olduğu pek az yer vardır. (Tanpınar 1999: 16).

Tanpınar için şehrin zamanı helezoniktir. Şehri temsil eden her imge kentliyi tarihin derinliklerine ulaştırmaktadır.

Belki Millî Mücadele yıllarının bıraktığı bir tesirdir, belki doğrudan doğruya çelik zırhlarını giymiş ortada dolaşan bir eski zaman silâhşoruna benzeyen kalesinin bir telkinidir; Ankara, bana daima dâsitanî ve muharip göründü. Şurası var ki şehrin vaziyeti de buna müsaittir. Daha uzaktan gözümüze çarpan şey, iki yassı tepenin arasındaki geçidiyle tabii bir istihkâm manzarasıdır. (Tanpınar 1999: 11)

Çok defa Ankara ovasına bakarken Hacı Bayram'ın ömrünün sonuna kadar müritleriyle ekip biçtiği tarlaları düşünürüm. Acaba hangi tarafa düşüyordu? Belki de kendi yattığı camiin bulunduğu yerlere yakındı. Bütün ova onun zamanında imece ile işleniyordu (Tanpınar 1999: 18).

Tanpınar eserlerinde sıkça görülen “rüya” motifi *Beş Şehir*'de de karşımıza çıkmaktadır. Yazar mekân hakkında görüşlerini sıralarken hiç fark etmeden kendimizi bir daha göremeyeceğimiz için hayıflandığımız rüyanın içinde buluruz. Şehir mekânlarının mimarları ise gelecek nesiller için rüya gören kimselerdir.

İnönü'nde genç kumandan İsmet Paşa, 1922 yılının 26 Ağustos gecesi Dumlupınar'da Başkumandan Mustafa Kemal eğer -uyuldularsa- nasıl bir rüya gördüler? Milletlerine hazırladıkları istikbal kendilerine açıldı mı? Bu geceler düşüncemi başka büyük geceye, 1071 senesi Ağustos'unun 26. gecesine götürüyor. Malazgirt'te bileğinin kuvvetiyle, dehasının zoruyla bize bu aziz vatanın kapılarını açan Alparslan'ı, muharebe emri vermeden evvel hangi kuvvetler ziyaret etti ve ona neler gösterdi? Üç kıtada genişleyecek yeni bir Roma'yı kurmak üzere olduğunu, talihini, avuçları içinde taşıdığı milleti, yeni bir tarih ve coğrafyanın emrine verdiğini, yeni bir terkinin doğmasına bir çınar gibi yetişip kök salmasına sebep olduğunu acaba hissetmiş miydi? (Tanpınar 1999: 24).

Tanpınar'da şehir taşra ve merkez olmak üzere iki bölgeye ayrılır. Taşra yoksulluğun yaşandığı yerdir. Yazar diğer şehirlerde olduğu gibi Ankara'yı da şehrin merkezinden taşrasına doğru anlatmıştır.

Samanpazarı'ndan bugünkü eski Dışişleri Bakanlığı'na inen eski Ankara mahalleleri, çarşıya ve kaleye çıkan yollar, Cebeci tarafları üzerimde hep bu tesiri yapardı. O biçare kerpiç evlerin bütün fakirliğini, iyi bilmekle beraber kendimde olmayan bir şeyi onlarla tasavvur ederdim. Onların arasında, bir sıtma nöbetine benzeyen ve durmadan bir şeylere, belki de fakirliğin altında tasavvur ettiğim ruh bütünlüğüne sarılmak, onunla iyice bürünmek arzusunu veren bir ürperme ile dolaşırdım. Gerçeği budur ki, Anadolu'nun fakirliğinde vaktiyle kendi hastalığı olan ve insanını asırlarca tahrip eden sıtmaya benzer bir şey vardır. (Tanpınar 1999: 13-14).

Tanpınar'a göre Ankara'nın İstanbul seviyesine çıkabilmesi Bizans ve Selçuklu dönemlerinden günümüze gelen kökle bağ kurabilmesine bağlıdır. Bu yüzden yeni kimlik arayışındaki başkent referansları tarihi köklerde aranmalıdır.

1.3. İkinci Adres: Bursa

Tanpınar diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa'yı panoramik olarak seyreder. Her defasında tarihi mekânla diyalog kurmaya başlar. Tarihi eseri yaptıran kişinin duygusal yönü, siyasi hayatı, ölüm karşısındaki çaresizliği ve insanın zamana yenilmesi şehir monografilerinin vazgeçilmez unsurudur. *Beş Şehir'de* sözü edilen kişi çok yakından tanınan birinin hakkındaki dost sohbetlerine dönüşüverir.

Hacı Bayram'ın damadı olan Eşrefoğlu Bursa'da yatıyor; acaba nerede? Belki yerini göstermişlerdir de benim aklıma gelmiyor. IV. Mehmed'in Şeyh Vani Efendiye verdiği Kestel köyüne de gidemedim. Vani Efendi Viyana bozgunundan sonra Bursa'da menfi olarak yaşar. Acaba o kadar tazyik ettiği Mevlevilere ve bir zaman tekkelerini kapattığı Bektaşilere rast gelir miydi? Feyzullah Efendi vak'asından sonra ailesinden, hatta kedilere varıncaya kadar alınan kanlı intikamda elbet bunun da bir payı vardır. Geç ve lüzumsuz bir zulüm..... Hiçbir şey düşünmek istemiyorum. Sadece bu anı ve bu aydınlığı Bursa ovası denen büyük ve zümrütten yontulmuş kadehten içmekle kalacağım. "En iyisi budur, diyorum; eşyayı bırakmalı güzelliğinin saltanatını içimizde kursun. (Tanpınar 1999: 114).

Tanpınar'ın Bursa'sında her şey iç içe girmiş durumdadır. Gerçekle gerçek olmayan, şimdi ile geçmiş zaman, tarihi olanla yeni olan helezonik bir şekilde birinden diğerine geçiş yapmaktadır. Bursa onun için “zamanın üç çizgisini birden veren tılsımlı bir aynadır”

Önümde biraz evvel hayran olduğum manzara, insana bir kaçış veya kurtuluş arzusunu veren uzak köyler, Yeşil'in kapısında nöbet bekleyen taze serviler, küçük gösterişsiz kabirlerinde uyuyan ölümler, hafızamda her birinin ayrı saati, mevsimi olan bütün o isimler, kendi çocukluğum ve geçmiş günlerim, Hüdavendigâr Camii'nde tekrar bulacağımı bildiğim ve küçük muhacir arabasının aynasında beyhude yere aradığım o tebessüm ve onu ömrünün ve neşesinin baharlarından her an yeni bir ilhamla toplayan kadın, hepsi orada bu su seslerinin ördüğü âlemde, ele ele, yan yana, tıpkı hayalimde yaşadıkları gibi yaşıyorlar. (Tanpınar 1999: 115).

Bursa'da zaman su sesiyle derinleşir. Orhan zamanından kalan şadırvan ve şehrin hemen her sokağındaki Müftü çeşmeleri uhrevi bir sesin tılsımıdır. Tanpınar anlattığı şehirlerde insanlarla diyaloga geçmez. *Beş Şehir'de* mekân bağlamında tasvir edilen “insan” monologlar aracılığı ile okuyucuya sunulur.

Bu, Şeyhülislâm Kara Çelebizade Aziz Efendidir. Deli İbrahim'in hal'i ve katli esnasında o kadar zalim davranan ve saltanatın ilk yıllarında IV. Mehmed'i bütün vezirleri arasında azarlamaktan çekinmeyen bu acayip ruhlu âlim, ikbali seven, fakat onu, haşin mizacı yüzünden bir türlü elinde tutamayan bu zeki, zarif, kibar fakat geçimsiz adam, Bursa'nın hayatına oldukça garip bir şekilde girer. Menfasını değiştirdiği bu su şehrinde çeşme yaptırmayı kendine biricik eğlence edinir ve servetinin mühim bir kısmını bunun için harcar. Böyle bir hayrata ihtiyaç olmadığını aklına bile getirmeden yaptırdığı bu çeşmelere Bursalılar hâlâ Müftü Çeşmeleri diyorlar. (Tanpınar 1999: 100).

Dört yanımı su sesleriyle, gümüş tas ve billur kadeh şıktılarıyla, güvercin uçuşlarıyla dolu sanırdım. Bazen hayalim daha müşahhas olur, bu sayıklamanın tenime geçirdiği ürperişler arasında, tanıdığım İstanbul sebillerini, siyah, ıslak tulumlarından yağlı bir serinlik vehmi sızan sakaları, üstündeki salkım ağacı yüzünden her bahar bir taze gelin edası kazanan mahallemizin küçük ve fakir süslü çeşmesini görür gibi olurum. (Tanpınar 1999: 117).

Beş Şehir'de Tanpınar oturduğu bir evden, sokaktan veya mahallelerden söz etmez. Diğer şehirleri dolaşırken Tanpınar nerede ikamet ettiğini söylemez. Fakat Bursa'da gün boyu süren gezilerinden dönüşün otele olduğunu ifade etmiştir. Tanpınar'ın Bursa'da hangi otelde kaldığıyla ilgili herhangi bir resmi kayıt bulunamamıştır. O dönemde de var olan Çekirge semtindeki "Çelik Palas Oteli" veya "Ferah Oteli'nde" kalma ihtimali söz konusudur ki yazarın Bursa bölümünde arka fonda "ferah-feza" makamını duyması manidardır. Otel yetkilileriyle yapılan birebir görüşmelerde 1950 öncesine ait arşivlerinin olmadığı belirtilmiştir. Yazarın Bursa'daki gezi güzergâhı şehir haritası üzerinde incelediğinde otellerin olduğu Çekirge'den Muradiye yoluyla Tophane ve Emir Sultan'a doğru ana yol boyunca gezdiği söylenilebilir.

Bursa bölümünde yine somut mekânlarla başlayan değerlendirme tarihe ve efsanelerle dolu soyut bir dünyaya kapılar aralar. Şehrin yüksek yerlerinden olan Hüdavendigar Camii'nin avlusundan İznik'e ve Yıldırım'a doğru bakar. Yazarın diğer dört şehirde yaptığı benzer panoramik bakışlar sırasında görüntü bulanıklaşır ve bir hayal başlar.

Kaç defa uzun ve başıboş bir gezintiden sonra otelime dönerken bilmediğim bir tarafta ince bir zarın, sırçadan bir kubbenin birdenbire çatlayacağını ve bu altta birikmiş duran zamanın, etrafındaki manzaraya, zihnimdeki hâtıralara ait zamanın, bugüne yabancı bin bir hususiyetle, bendini yıkmış büyük sular gibi dört yanı kasıp kavuracağını sanarak korktum. Bursa'yı lâyıkıyla tanıyan herkes bu vehmi benimle paylaşır sanıyorum; bu şehre tarih, damgasını o kadar derin ve kuvvetle basmıştır. O her yerde kendi ritmi, kendi hususî zevkiyle vardır, her adımda önümüze çıkar. Kâh bir türbe, bir cami, bir han, bir mezar taşı, burada eski bir çınar, ötede bir çeşme olur ve geçmiş zamanı hayal ettiren manzara ve isimle, üstünde sallanan ve bütün çizgilerine bir hasret sindiren geçmiş zamanlardan kalma aydınlığıyla sizi yakalar. Sohbetinize ve işinizin arasına girer, hülyalarımıza istikamet verir. (Tanpınar 1999: 93).

Tanpınar için Bursa bir sığınma mekânıdır. Başkentte tutunamayan Cem Sultan'a, Şehzade Mustafa'ya, Kara Çelebizade'ye ve daha nicelerine ev sahipliği yapan Bursa sakinlerinin hülyalarına istikamet veren Geyikli Baba'nın ve fakihlerin şehridir.

1.4. Anadolu'nun İnsan Kaynağı: Erzurum

Merkezden -İstanbul'dan veya Ankara'dan- diğer şehirlere bakma geleneğini Tanpınar da sürdürmektedir. Yazar Erzurum, Konya ve Bursa gibi taşra kentlerinde yaşayan, yeni hayata tutunma çabasındaki tarihi eserleri okuyan, ruh mimarlarını arayan, efsanelerle örülü kabuller dünyasının sakinidir. Tanpınar 1928'deki Erzurum depremi sonrasında şehre gelen Atatürk ile olan diyalogu şöyle anlatmıştır:

Erzurum Lisesi'nin beyaz badanalı, tek kanepesi kırık muallimler odasında bana sorduğu suallere cevap verirken zihnim şüphesiz onunla çok doluydu. Anafartalar'dan Dumlupınar'a zaferden Cumhuriyet'in ilânına kadar hayatımız biraz da onun talihinin veya iradesinin kendi mahrekinde gelişmesi olmuştu... Eğer behemehal cevap vermem icap eden çok sarih sualler karşısında kalmasaydım, şüphesiz ben de o gün bu gence benzerdim. Önce kim olduğumu, ne iş gördüğümü, Erzurum'da ne vakitten beri bulunduğumu, nerde okuduğumu, hocalarımla kimler olduğumu sordu. Sonra birdenbire o günlerin aktüalitesi olan medreselerin kapanmasına döndü ve bunun halk üzerindeki tesiri hakkında fikrimi almak istedi. Ses namına neyim varsa hepsini toplayarak, "Medrese survivance hâlinde bir müessese idi. Hayatta hiçbir müspet fonksiyonu yoktu. Kapatılmasının herhangi bir aksülamel doğuracağını zannetmiyorum" dedim.

Atatürk bir kaşını kaldırarak "evet, survivance hâlinde idi, survivance hâlinde idi." diye kendi kendine düşünün gibi tekrar etti ve hemen arkasından "Ama bu gibi şeyler belli olmaz... O kadar emin olmayın!" dedi. (Tanpınar 1999: 45)

Tanpınar'ın ilginç bir tesadüfle anlattığı şehirlere tekrar tekrar yolu düşmüştür. Çocukluğunda hafızasında kalan Erzurum ile sonradan karşılaştığı Erzurum birbirinden çok farklıdır.

Her türlü kıyafette bir kalabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı, dükkânlarıyla senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve âyânı, esnafı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitin beslediği refahlı ve mâmur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi. Sonradan öğrendiğime göre, muhtelif çarşılarında on binlerce zenaatçı çalışır, saraçlarının yaptığı eyerler bütün şark vilâyetlerine hattâ Tebriz'e kadar gidermiş. Ben babamla, annemle gittiğimiz siyah kehribarcıları şimdi bir masal gibi hatırlıyorum. Küçük ve yarı aydınlık dükkânlarda ince, dikkatli, işin terbiyesini almış, âdeta iş terbiyesiyle durulmuş birtakım adamlar, oturdukları yerden konuşuyorlar, pazarlıklar ediyorlar, ellerindeki kehribar işlerini havı dökülmüş çuha şalvarlarına sürterek cilalıyorlardı. Sonra keskin bir meşin kokusu, yumuşak derinin âdeta söndürüldüğü, kıvamını bozduğu tokmak sesleri ve bir yığın uğultu... (Tanpınar 1999: 29)

Tanpınar için Erzurum her defasında tahrip edilen sonra Anadolu insanın yeniden imar ettiği bir şehirdir. Erzurum defalarca cephe hattında yer almış bir serhat şehridir. *Beş Şehir'de* Erzurum eski hareketli günlerinden eser kalmayan yıkıntılar arasındaki taşra kenti olarak anlatılmıştır. Erzurum “gömüldüğü toz ve çamur yığınının içinde canlı dününü, dört kapısından girip çıkan kervanları, çarşı pazarının uğultusunu, çalışan insanların temiz yüzleri ve sağlam ahlâklarıyla şehrin hayatına kutsilik katan âlimlerini, güzel sesli müezzinlerini, her yıl hayatına yeni bir moda temin eden düğünlerini, esnaf toplantılarını, bayramlarını idare eden ve halk hayatını bir sazı coşturur gibi coşturan bıçkın endamlı, yiğit örflü dadaşlarını, onların cirit oyunlarını, barlarını, bazen bir alayı birden günlerce misafir eden” bir şehirdir

Denebilir ki asırlarca gururunu yapan ve topluluk hayatına istikamet veren serhat şehri ruhundan başka ortada pek az şey kalmıştı. Bu yıkılış, Erzurum'da ilk defa mı oluyordu? 1828 mağlûbi-

yeti, 1876 felâketi ve daha önce birçok isyanlar muhakkak ki buraları gene sarsmıştı. Birincisinde yüz otuz iki bin olan nüfus, yüz bine inmişti. İkincisinde şehir kökünden sarsılmıştı. Fakat bu seferki yıkılış çok başka bir şeydi. Bu sefer ölüm, geride kendinden başka hiçbir canlı şey koymamak ister gibi, şehre saldırmıştı. Gerçekten kendi malı olan uçsuz bucaksız bir mezarlığın bir ucundaki küçük bir şehir iskeleti, artık sadece bir harabeyi çevreleyen birkaç kapı adıyla birkaç bozuk yol bırakarak çekilip gitmişti. (Tanpınar 1999: 31).

Bununla beraber, yıkılanın, kaybolanın nasıl bir şey olduğunu, bütün yaraların henüz taptaze olduğu, kanadığı bu günlerde anlamak güçtü. Bütün cemiyet o kadar kat'i bir talihin etrafında dolaşmış, o kadar dönülmeyecek yerlere kadar gitmiş ve gelmişti ki, şehir, ölümün mukadder görüldüğü kazadan nasılsa kurtulmuş bir insana benziyordu. Tıpkı hikâyede bacağını kaybeden adamın en lüzumsuz eşyasını araması gibi, yeniden canlanan şuur bir türlü esaslının yerinde duramıyor, teferruat üzerinde geziniyordu. (Tanpınar 1999: 34).

Tanpınar için Erzurum hem İstanbul'a hem de Ankara'ya uzak bir taşra kentidir. Osmanlı döneminde köklü aileleriyle İstanbul'a insan kaynağı sağlayan şehir uzun süren savaşlar ve depremler sonrasında eski özelliğini kaybetmiştir. Kurtuluş savaşı sonrasında her yönüyle felaketi Anadolu'daki şehirlerin en iyi örneğidir.

1.5. Ruh Mimarlarımızın Şehri: Konya

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tarihi bir kişi veya olay hakkında yaptığı yorumlar dönemin şartları dikkate alınarak yapılmıştır. Tarihi olayın zaman içinde yansımaları şehir denemelerinde önemli yer tutmuştur. Şehrin insanı ile coğrafyası arasında kurduğu bağ Konya ve Erzurum bölümünde daha çok ifade edilmiştir. Şehrin coğrafyası ile insanı uyum içindedir. Bu uyum insan sesinden tabiat sesine kadar bütün seslerde mevcuttur.

Konya, bozkırın tam çocuğudur. Onun gibi kendini gizleyen esrarlı bir güzelliği vardır. Bozkır kendine bir serap çeşnisi vermekten hoşlanır. Konya'ya hangi yoldan girerseniz girin sizi bu serap vehmi karşılar. Çok arzalı bir arazinin arasından ufka daima bir ışık oyunu, bir rüya gibi takılır. Serin gölgeleri ve çeşmeleri susuzluğunuza uzaktan gülen bu rüya, yolun her dirseğinde siline kaybolmaya büyür, genişler ve sonunda kendinizi Selçuk sultanlarının şehrinde bulursunuz. Kendi kendimize, "Demek bu vatani, iki asır içinde ve o kadar meş'um hâdiseler arasında, bazen de tam tersine işleyen bir

talihin cilvelerine, her tarihi bir kör dögüşü yapan ihtiraslara, kinlere, felâketlere rağmen fetheden ve o arada yeni bir milletin, yeni bir dilin doğmasını sağlayan adamlar burada, bu şehirde yaşadılar. (Tanpınar 1999: 66).

Şehir kurmak medeniyetle ilgilidir. Şehirlerin kurucu felsefesi olduğu sürece bir şekilde yıkılıp yeniden yapılması mümkündür. Hâlbuki şehrin mekânlarının hangi felsefe ile kurulacağı belli değilse savaşların veya depremlerin yapacağı etki daha fazla hissedilecektir. *Beş Şehir*'de Erzurum ve Konya bölümlerinde şehrin savaşlar nedeniyle nasıl tahrip edilip tekrar aynı tasavvurla yeniden inşa edildiğinden söz edilmiştir. Selçuklu'nun kurduğu Konya şöyle anlatılır:

Garıptır ki bu istilâlar, harpler, karışıklıklar içinde bile Selçuk bünyesi muazzam şekilde yapıcıdır. XI. asrın başından XIII. asrın, üslûp düşünülürse XIV. asrın sonuna kadar, şüphesiz biraz da yukarıda bahsettiğimiz feodalitenin ve vezir aristokrasisinin servet toplanmasına verdiği imkânlar ve bir buçuk asırlık iktisadî inkişafın sayesinde cami, türbe, medrese, hastahane, imaret, han, kervansaray yüzlerce eser yapılır. (Tanpınar 1999: 66)

Tanpınar şehrin kurucu felsefesinin olması gerektiğini savunmaktadır. Konya bölümünde yazar şehrin defalarca yağmalandığı halde aynı medeniyet tasavvuruyla yeniden imar edildiğinden söz etmiştir.

1.6. Şehrin Yapı Taşları: Mahalle, Sokak ve Ev

Tanpınar herhangi bir şehri anlatırken mekân adlarının arka planına vurgu yapmıştır. Şehrin her tabelası kökü derinlerde olan bir medeniyetin temsilcisi durumundadır.

Tanpınar'ın mahallelerinde tanıdık sesler yankılanmaktadır. Su ve ses metaforu şehrin mahalleleri ve sokaklarının anlatımı sırasında tekrarlanır. Su medeniyet demektir. Ses ise su medeniyetinin şehrinde yankılanan bir enstrümandır.

Eski İstanbullu için Silivri yoğurdu kışın sonu idi. Değneğe sarılmış kiraz ile yazın, salepçi ve bozacının adımlarıyla kışın başlaması gibi. Bu ses, sokak aralarında, peşinde sürüklediği taze çimen kokusu, kuzu meleyişi hayaliyle mayalanır mayalanmaz şehir hayatında o zamanlar büyük bir yeri olan uçurtma mevsimi başlardı. (Tanpınar 1999: 126)

Tanpınar yitiğini arayan hatta ona ağıt yakan bir kişidir. O topyekûn bir milletin farkında olmadan yitirdiği ve yerine yenisi de tam koyamadığı

medeniyet yitiğini şehir şehir arar. O yüzden Konya'da manevi kökleri, Bursa'da duygu dünyasını, Erzurum'da aile yapısını, İstanbul ve Ankara'da devlet olma bilincini sorgular.

Bugün mahalle kalmadı. Yalnız şehrin şurasına burasına dağılmış eski, fakir mahalleliler var. Birbirlerinin hatırını sormak, bir kahvelerini içmek, geçmiş zamanı beraberce anmak için zaman zaman gömüldükleri köşeden çıkan, bin türlü zahmete katlanarak semt semt dolaşan ihtiyar mahalleliler... Bence İstanbul'un asıl şairleri onlar; adım başında, titrek ayaklarıyla geçmiş zamanlarının peşinde dolaşan, onu üslupsuz apartman köşelerinde, iki yanı henüz boş asfalt üzerinde, eski ahbab çocuklarının çehresinde beyhude yere arayan ve bulamadıkları için şaşkın şaşkın dört yana bakman bu kervan artığı biçarelerdir. Bugünün mahallesi artık eskiden olduğu gibi her uzvu birbirine bağlı yaşayan topluluk değildir; sadece belediye teşkilâtının bir cüzü olarak mevcuttur. Zaten mahallenin yerini yavaş yavaş alt kattaki üsttekenden habersiz, ölümüne, dirimine kayıtsız, küçük bir Babil gibi, her penceresinden ayrı bir radyo merkezinin nağmesi taşan apartman aldı. (Tanpınar 1999: 130)

Tanpınar bir şehrin sokaklarını anlatırken sosyal hayata vurgu yapar. Su sesinden satıcılara kadar tüm sakinleriyle sokak ses ahenginin yaşandığı yerdir. *Beş Şehir*'de sokak tasvirleri özellikle İstanbul ve Bursa bölümlerinde yapılmıştır. Bu durumu yazarın kendini İstanbul'a ve Bursa'ya dolaşısıyla kültürüne yakın bulmasında aramak gerekir. Ankara, Konya ve Erzurum anlatımlarında Tanpınar daha çok şehrin yabancıısı gibi davranır.

Zavallı Aziz Efendi! Şimdi onu Bursa sokaklarında, arkasında Bursa vakıflarında çalışan mimar, kalfa ve su yolcularının teşkil ettiği küçük bir kalabalıkla dolaşır ve bu iki yüz çeşmenin yerlerini bir bir işaret ederken görüyor gibiyim. Şüphesiz ara sıra başını kaldırıyor, açık Bursa havasından billur renkli kavislerin birbirini kat edeceğini, büyük toplanış noktalarını ve hepsinin birden bu şehrin semasında yapacağı ahenkli âlemi düşünerek bir orkestra şefinin ve bir iç âlem mimarının gururuyla gülümsüyordu. Bursa'ya her gidişimde onu düşünür ve bazen bir ömrün ne kadar garip tesadüflerde mânasını tamamlayabildiğine şaşarım. (Tanpınar 1999:101).

Tanpınar şehrin yapı taşlarının bir bir yok edilmesinden oldukça rahatsızdır. Yazar *Beş Şehir* ve *Yaşadığım Gibi* adlı eserlerinde kentin fütursuzca değişime uğratılmasını şöyle dile getirmiştir:

Her şehir üç, dört yüz senede bir değişir. Eğer medeniyet dönemleri için ortaya atılan nazariye doğru ise bu değişiklik beş asır

içinde tam bir devir yapar ve eskiden pek az şey kalır. Bu itibarla bütün hâtıraların tam muhafazası imkânsızdır. Fakat biz en yakın zamanları da aynı şekilde kaybettik. (Tanpınar 1999: 160).

Başka memleketlerde 50, 60 sene evvele ait bir kahve, adını değiştirirse veya yıkılırsa sanat ve edebiyat âlemi yerinden oynar, şahsa ait ve o kadar kan dökülerek elde edilmiş tasarruf hakları bile münakşa edilir, "Burada Verlaine her akşam aperiitifini alır, dostlarıyla konuşurdu..." diye on senede bir, bu binanın artık yok olmasına açıklanan kitaplar çıkar. Bizse İstanbul'u durup dururken canlı bir tarihten mahrum etmeye kalkıyoruz. (Tanpınar, 2000: 197)

Eski İstanbul mahalleleri, bu zamanın içinde, gövdesine ağır boğumlu sarmaşık halkaları kenetlenmiş yaşlı bir ağaç gibi, güçlkle nefes alarak yaşarlardı. Bu mahallelerde gün, beş ezanın beş tonozundan geçerek ilerleyen, sırasına göre renkli, heybetli, zaman zaman eğlenceli bir alaya benzerdi. Onun, hiçbir törenin kaydetmediği, buna rağmen hiç değişmeyen bir sürü merasimi, âdabı vardı. Satıcı sesleri bunlardan biriydi. Eski İstanbul mahallelerinde bu sesler bütün bir günü baştan başa idare eder, saatlerin rengini verirdi. Tıpkı ucuz bir aynada saçlarını düzelden güzel bir kadın gibi İstanbul mahalleleri bu seslere eğilir, onların yer yer genişleymesinde günün değişmez merhalelerini kabule hazırlanırdı. (Tanpınar 1999: 126)

2. ŞEHİR VE İNSAN

Şehir ve insan arasında sürekli ve karşılıklı bir ilişki söz konusudur. İnsan şehri algılarına göre tasarlar. Şehir ise canlı bir gibi kendisini tasarlayan insanı dönüştürmeye başlar. Coğrafi, mimari ve tarihi mekânlara kadar tüm şehir mekânları insanın algıları doğrultusunda tasarlanmıştır. Yani medeniyet ortaya çıkmıştır.

Tanpınar şehirleri temelde iki bakış açısına göre değerlendirmiştir. Birincisi şehrin mekânlarını tasarlayan kişiler; ikincisi ise medeniyet tasavvurunun somutlaştığı şehir mekânlarıdır.

Halk, tatil günleri, en fakirine varıncaya kadar, cumalık elbiselerini giyerek yazlık mesire yerlerine, bilhassa varlıklı şehir halkının çadıra çıktığı Boğaz'a, cirit oyunlarına, güreşlere giderler, ayakta zıgva şalvar, belde Acem şalı, silahlık, daha üste gazeki denen cepken ile aba, liartı denen palto ile başına çok defa İstanbul'un Kandilli yazması saran esnaf, kış gecelerine de benim yetişemediğim Aynalı Kahve'de (Tebriz Kapısı'nda) Aşık Kerem, Battal Gazi hikâyeleri okuyan, Geyik Destanı söyleyen, saz çalan, tıpkı Kerem'in

zamanında olduğu gibi şiir müsabakası yapan, birbirine tarizli cevaplar veren, yetiştikleri memleketin güzelliğini öven, geçtiği yolları gurbet duygusunu anlatan şairlerin, halk hikayecilerinin etrafında toplanır, yahut da aşağı yukarı on asırlık bir gelenekle sürüp gelen sıra gezmelerinde kendi aralarında eğlenirmiş. (Tanpınar 1999: 38).

Tanpınar'ın anlattığı şehirlerdeki insanlar benzer özelliklere sahiptir. Toplumun bir ferdidir, tiptir. Coğrafya, tarih ve mimari aynı düzlemde bir araya gelerek birbirinin diğerine çokça benzediği, ortak kaderi yaşayan kişilerin ruh dünyasını oluşturur.

Belki bu karanlık düşünceler oturduğum kır kahvesinde de devam edecekti. Fakat ihtiyar kahvecinin çok zarif bir hareketi onları olduğu yerde kesti. Bir eliyle bana oturacağım iskemleyi düzelden adam, öbürüyle kırmızı ve muhteşem bir gülü önümdeki şadırvanın küçük kurnasına fırlatıvermişti. Gözlerimin önünde saat, manzara hepsi bir anda bir bahar tazeliğine boyandı. Bu ihtiyar ve biçare adam bu sanatkâr hareketi nereden öğrenmişti? Kendi talihine bırakılmış bu biçare adamda hangi asil terbiye, hangi güzellik ananesi devam ediyordu? Onun bu hediyesiyle ben birdenbire yeniden kıymetlerin dünyasına doğmuştum. (Tanpınar 1999: 113)

Eve dönme kaygısı taşımayan bir “şehir gezgini” Tanpınar zaman zaman medeniyet temsilcisi olarak gördüğü İstanbul’u yabancı şehirlerle de karşılaştırır. Daha çok mekân ve işlevi bakımından değerlendirmeler yapan yazar kent mekânlarından örneğin kahvehaneleri şöyle dile getirmektedir:

Viyana'da ilk geçirdiğim gecenin sabahında kahvaltı için biraz da adının sihrine kapılarak Mozart kahvesine girdiğim zaman garson tıpkı gençliğimde İstanbul kıraathanelerinde olduğu gibi bir yüğün gazeteyi önüme koyunca epeyce şaşırılmıştım. Viyana, bizim kendisinden aldığımız bir modada hâlâ ısrar ediyordu. Yeni açılan kahveler eski kahveleri hiç olmazsa onların saz şiiri zevkini birdenbire kaldırmadı. Sadece masa ve iskemlenin girişiyle manzarasını değiştirdi. Bu kahveler öbürlerinin yanı başında Semaî Kahveleri adıyla uzun zaman devam etti. (Tanpınar 1999: 166).

Çayhaneler üçüncü bir sınıf teşkil ediyorlardı. Ve bilhassa Şehzadebaşı'nda idiler. Buralarda çayı hususî bir zevk hâline getiren tiryakiler toplanıyordu. Bunlar bugün İtalya'da ve İspanya'da gördüğümüz küçük kahvelere çok benzerdi. Burada toplanan İstanbul beyleri bilhassa ramazan akşamları gezintiye çıkan semt hanım-

larını tıpkı şimdi Madrit veya Sevilla kahvelerinin taraçalarında olduğu gibi, fakat cam arkasından seyrederlerdi. (Tanpınar 1999: 167)

Tanpınar şehirlerin modernleşmesini bir şaşakalma hali olarak betimlemiştir. İstanbul'un yeni gözdesi "Beyoğlu" için modernleşme "hamlesi yarı yolda kalmış Paris taklidi" şeklindeki yorumu, arayışlar dönemi-mizin özeti gibidir. Tanpınar'ın anlattığı şehirlerde, kent ve insan dönüşümlü olarak bazen özne olur, bazen de nesne olurlar. Sürekli bir etkileşim hali söz konusudur. Bu yüzden doğal olarak gelişen dönüştürme süreci zorlamalarla kesintiye uğratılmamalıdır.

2.1. Şehri Dolaşmak: Avare, Gezgin, Flâneur

Tanpınar şehri dolaşma eylemini daha çok anlama ve anlatma çabası olarak görmektedir. Bir yabancı veya turist gibi şehri dolaşan yazar gördüğü şehir mekânlarını ve onları inşa edenleri anlamaya çalışır.

Flâneur kavramının genellikle aylakça gezinmek, yavaş yavaş dolaşmak anlamına gelen flâner (flanner) fiilinden türediği kabul edilmektedir. Flâneur figürü 19. yüzyıldan itibaren yaşanan toplumsal dönüşümlerin, bireyselliğin, şehir yaşamının takip edilmesi anlamında kullanılmaktadır. *Flâneur* tipi, aile veya grup bilinciyle hareket eden bir kişi değildir, dahası bütünlüklü bir aidiyet hissetmez ve aslında yalnızdır.

Flâneur bir kent gezginidir. En ücra köşelerine kadar metropolü arşınlar ve modem hayatın bütün görünümünü müthiş bir aşkla gözlemler, ayıklar ve hafızasının arşivine kaydeder. Kalabalıklarda barınır, kalabalıklarla nefes alıp verir, kalabalıklarla mest olur. Tebdil-i kıyafet gezer. Kimse onu fark etmez; o ise herkesi fark eder. İnsan sarrafıdır. Modem hayatın kahramanlarını o seçer. Kahramanları, aynı zamanda yoldaşları olur. (Baudlaire 2013: 33)

Baudelaire'deki şehirli insanın "iç sıkıntısı" imajı Tanpınar için de geçerlidir. Şehrin kalabalık olması, değişimi ve hızlı yaşamı bireyin psikolojisini olumsuz olarak etkilemektedir. Sakin şehirlerin insanında görülmeyen bu rahatsızlık İstanbul gibi büyükşehirlerin problemidir. Tanpınar, İstanbul için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Baudelaire en güzel şiirlerinden birinde "Eski Paris artık yok, ne yazık, bir şehrin şekli bir fâninin kalbinden daha çabuk değişiyor" diyerek, galiba bütün Fransız şiiri boyunca bir iki şairinden biri olduğu Paris'in değişmesine döğünür. Birinci Dünya Harbi'nden sonraki Fransız nesrinde hemen on yıl önceki Paris'in hasreti belli başlı bir temadır. İstanbul böyle değişmedi, 1908 ile 1923

arasındaki on beş yılda o eski hüviyetinden tamamıyla çıktı. Meşrutiyet inkılâbı, üç büyük muharebe, birbiri üstüne bir yığın küçük, büyük yangın, malî buhranlar, imparatorluğun tasfiyesi, yüzyıldır eşliğinde başımızı kaşıyarak durduğumuz bir medeniyeti nihayet 1923'de olduğu gibi kabullenmemiz onun eski hüviyetini tamamıyla giderdi. (Tanpınar 1999: 122)

Tanpınar'ın *Yaşadığım Gibi* ve *Beş Şehir* adlı eserlerinde modernleşme sürecinde büyüsunü kaybeden, kimlik bunalımları yaşayan şehirleri bakışlarıyla estetize ettiğini söyleyebiliriz. Tanpınar şehirleri dolaşırken Türkçeye 'düşünür-gezer' olarak çevrilen 'flâneur'ü, şehri bakışlarıyla estetize eden bir kimlik olarak tanımlar.

Baudelaire, “büyük kenti modern güzelin tezahür ettiği yer olarak görüyor; toplumun en tepesinden en dibine kadar her şey kahramanlık olabilir, yeter ki görmesini bilelim.” (2013: 196) derken Tanpınar, Baudelaire'in aksine “modern güzeli” Ankara'da bulamaz. Dolaştığı kentlerdeki “güzeller” daha çok gelenekseldir. Ankara'da Hacı Bayram Camii, kale ve Agust Tapınağı onun için daha ilgi çekicidir. Tanpınar geleneksel olanı dile getirmekten vazgeçmez ve yeni yapılan binalarda Selçuklu izlerini arar.

Urry'nin *Mekânların Tüketimi* adlı eserinde dile getirilen “Turist Bakışı” yani şehri sahiplenmeden bir turist gibi yaşama anlayışı Tanpınar için de geçerlidir. Yazar Erzurum, Konya, Ankara ve Bursa bölümlerinde daha çok gözlemlerini dile getirirken; İstanbul bölümünde izlenimlerini ifade eder. Tanpınar İstanbulludur, diğer şehirlere kendini ait hissetmez. Bir alternatif olarak sunduğu İstanbul'un uzunca yazılması daha çok bu sebeptendir.

Tanpınar İstanbul dışında bir şehre kendini ait hissetmediği için şehri daha çok gözlemlerle anlatır. Yazar için en fazla şehre “bir tepeden baktığında” gördüğü kenar mahallelerin “keskin realizmi” söz konusudur.

1928 sonbaharında Ankara'ya ilk geldiğim günlerde Ankara Kalesi benim için âdeta bir fikr-i sabit olmuştu. Günün birçok saatlerinde dar sokaklarında başıboş dolaşır, eski Anadolu evlerini seyredirdim. Bu evlerde yaşadığımdan çok başka bir hayat tahayyül ederdim. Onun içindir ki Yakup Kadri'nin Ankara'sının çok sevdiğim ve doğruluğuna hayran olduğum baş taraflarını okurken içim burkulmuştu. Hâlâ bile bu keskin realizmin ötesinde, bütün imkânsızlığını bilmeme rağmen bir anlaşma noktası bulunabileceğine inanırım. (1999: 14).

Tanpınar'ın şehirleri sanki yaşayan insanların olmadığı mekânlardır. Şehirdeki sosyal hayat uzun uzadıya anlatılmaz. Şehir daha çok medeniyet tasavvurumuzun göstergesi mekânlardan ibarettir. Şehir anlatımı sırasında ifade edilen insan medeniyet algısının temsilcisidir.

2.2. Şehirde Medeniyet Arayışları

Medine, medenî ve medeniyet aynı kökten türemiş kelimelerdir. Medeniyet, Arapçada şehir anlamına gelen *medine* kelimesinden alınmış yeni bir isimdir. *Me-de-ne* fiil kökünden gelen *medine*, ikamet etmek anlamına gelmektedir.

Tanpınar medeniyeti şehirlilik üzerinden okumaktadır. Özellikle seçtiği “Beş Şehir” Anadolu coğrafyasında uzun yıllar varlığını sürdüren Türk milletinin kendini ifade ettiği mekânlardır. Sırasıyla Erzurum, Konya, Bursa, İstanbul ve Ankara şehirleri Türk milleti için birer dönüm noktası olmuştur.

Modern olmak, yeninin peşinde koşarken eskiye ihanet etmektir. Kendiliğin eskiliğini unutmaya, unutturmaya çalışmak, hatta belki de bastırmaktır. Her sabah zamanı sıfırlamak istemektir. Yeniden başlamak. Yeniden başlayabilmenin bile eskiyle bir ilişki olduğunu göz ardı etmek. Modern olmak şimdiki, geçmişi kötüyerek meşrulaştırmanın adıdır aslında. Kibirli ama kendine güvensiz. Şiddete eğilimli. Çocukça. Belki de sonradan görmelik. Modern olmak kendi geçmişinden utanmaktır. Modern olmak sürekli farklı olma sıradanlığına mahkûm olmaktır. Modernlik yeniliğin, modernleşme gecikmişliğin bilincidir. Modernlik rüştünü kanıtlama bilincidir ya da bilinçsizliğidir. (Dellaloğlu 2014: 34).

Tanpınar için bütün eserlerinde “mazi, hal ve atiyi” anlatmaya çalıştı, denilse hiç abartı olmaz. Birbirine ulanmış zaman kesitlerinin ahenğini veya ahenksizliğini roman türüyle *Huzur*'da, deneme türüyle, *Beş Şehir*'de, edebiyat tarihiyle *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde anlatmıştır. *Huzur* romanındaki metaforlar üzerine yapılan bir tezde için şu tespitler sıralanmıştır:

Eski (hafıza), siyah tahtadır, eski eşyalar ferdiyeti silinen insandır, eski eşyalar, gömülmeyi bekleyen insandır, eski evler hayat döküntüsüdür, eski evler yoksul insan çehresidir, eski musiki maziyi açacak bir anahtardır, eski şeyler hayat artığıdır, eski tarzı körü körüne benimseyen insan medeniyet enkazıdır, mazi düşüncesi, zehirdir, mazi, bir kapıdır, mazi, bir rüyadır, mazi kokulu bir maddedir,

mazi yabancı cisimdir, mazi yılların imbiğinden çekilen iksirdir, medeniyet canlı bir varlıktır, medeniyet değiştirmek doğum sancısı çekmektir, zaman aynadır, zaman insandır, zaman nabızdır, (Özcan 2010: 319-328)

Tanpınar'ın mekânları bütünden parçaya doğrudur. Medeniyetten devlete, şehirden sokaklara ve eve doğru bir kesit alır. “Acıbadem'deki Köşk” adlı hikâyesinde kurgu imparatorluk, İstanbul, Acıbadem, köşk ve atölye sıralaması şeklinde gösterilmiştir. (Oğuz 2007: 163-178)

Günümüzde ihtiyaçlar için üretilen mekânlar sadece bir mesken değildir. Medeni, uygar veya modern olarak adlandırılan tasavvur, Tanpınar için daha çok “imar etme” ve “inşa etme” anlamına gelmektedir.

Cetlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu. Duvar, kubbe, kemer, mihrap, çini, hepsi Yeşil'de dua eder, Muradiye'de düşünür ve Yıldırım'da harekete hazır, göklerin derinliğine susamış bir kartal hamlesiyle ovanın üstünde bekler. Hepsinde tek bir ruh terennüm eder. (Tanpınar 1999: 110)

Tanpınar İstanbul, Bursa, Konya ve Erzurum bölümlerinde geleneksel şehri insan ve mekân bağlamında farklı açılardan deneme türünün geniş imkânları ile ele almıştır. Ankara bölümü ise modern bir şehir tanımlaması açısından ele alınmıştır. Yani Ankara'ya dört farklı şehir örneği sunmuştur. Roma'dan, Selçuklu'dan ve Osmanlı'dan elden ele devredilen dört şehir karşısında Ankara nasıl bir şehir olacaktır? İşte Tanpınar Ankara bölümünde bu sorunun cevabını aramaktadır.

Bir şehir olarak İstanbul XX. yüzyıla kadar imparatorluğun diğer şehirlerine örnek olmuştur. Yeni kurulan devletin başkenti olarak ilan edilen Ankara kasabadan şehre geçişin sancısını yaşamaktadır. Şehir olma çabasındaki Ankara için Meclis binası, Gazi Terbiye Enstitüsü, Etnografya Müzesi ve Cebeci ilkokulu birer mimari temsilcidir. Böylelikle Ankara diğer şehirlere modern hayatın mekân örneklerini sunmuş olmaktadır. Modern başkentin sosyal hayatı ve mekânları nasıl tasarlanacaktır, sorusunu yazar Atatürk'ün şahsında görmektedir.

Biz İstiklâl Savaşı'nı, daima vatana sokulmuş bir düşmanla mücadele safhasında örmeğe alıştık. Vatan ne halde idi? Bunu pek az düşünüyoruz. Asıl güç olan iç işleri idi. Şirazesı kopmuş bir cemiyete, maruz bulunduğu birçok ayırıcı fikirlere, dolu dizgin yol alan bir yığın ferdî menfaat ve ihtirasa rağmen bütünlüğünü vermek,

menfi müsbet bir yığın dağınık temayülü tek bir hamle halinde toplamak... İşte Atatürk'ün ilk yaptığı şey. Sadece ordunun yeni baştan tanzimi için sarf ettiği gayret, bu mücadelenin onun şahsî meziyetlerine neler borçlu olduğunu gösterir. Fakat asıl hisse bütün millete telkin ettiği itimat hissinindir. (Tanpınar 2000: 89).

Tanpınar'ın kimlik konusundaki hassasiyeti mimari alanında da geçerlidir. Mimari yapılar bulunduğu şehrin yapı taşlarıdır. Mimari eserler bir araya gelerek medeniyet konusu oluşturur.

Ya rabbim. Şu İstanbul'da, hiç Türk şairi, Türk romancısı, Türk ressamı, Türk tarihçisi, Türk mimarı yetiştirmeyecek miyiz? Bunu istemiyor muyuz? Dışarıdan gelen ve bizi her an kendimizden koparmaya çalışan o kadar kudretli cereyanların, gözümüzün önüne dikilen sürükleyici şaheserlerin karşısında, iç adamına, bizim rüyamızı doya doya seyredebileceği bir köşe bırakmaya neden razı olmuyoruz? Bilmiyor muyuz ki bir medeniyet, her şeyden evvel derin maziden gelen bir kültür yığılması, bir kültür toplanmasıdır. Bu yığılmanın başında şehir ve mimarî eserleri gelir. Çünkü nesilleri asıl terbiye eden onlardır. Her mimarlık eseri bulunduğu şehrin hayatını bir ev tanrısı gibi farkına vardırılmadan idare eder. Onların kalabalığı ruhumuzda öyle bir konser yapar ki, ömrümüzde bir kere olsun onu dinlemek fırsatım bulursak, bir daha kaybetmemek şartıyla kendimizi bulmuş oluruz. (Tanpınar 2000: 198).

Tanpınar için şehir; insan, mekân, doğa, zaman, varlıklar, işler ve ilişkiler düzleminde insan kültür ve medeniyetinin geliştirdiği, insan emeği ve aklının coğrafyaya işlenmiş eseridir. Şehirler toplu yaşamın, kuralların, kanunların, değerlerin harmanlandığı yaşam arzusuyla insanların sürekli bir umut, arayış ve çaba ile imar ettiği büyük yerleşim alanlarıdır.

3. ŞEHİR VE ETKİ

Tanpınar'ın şehirleri yüksekçe bir yerden izlemesini değerlendirildiğinde şehri bir bütün ve o bütünün parçaları olarak gördüğü söylenilebilir. Ankara, Bursa, Konya ve Erzurum'da şehri ya kaleden ya da bir tepeden izlemiştir. Şehir mekânı bu yönüyle bir bütün ve o bütünün uyumlu olması gereken parçalarıdır. Örneğin Erzurum'u şöyle tasvir eder:

Nihayet Kale'ye çıktık. Tepesi uçtuğu için Tepsi Minare denen eski Selçuk Kulesi'nden, 1916 Şubat'ında ordusunun ricalini temin için çocuğu, kadını sipere koşan destanî şehri seyre başladık. Önümüzde henüz sararmaya yüz tutmuş ekinleriyle emsalsiz bir pano-

rama dalgalanıyordu. Doğu, cenup doğu tarafında çıplak dağlar biter bitmez, küçük köyleriyle, ağaçlık su başlarıyla, enginliğiyle ova başlıyordu. (Tanpınar 1999: 62)

3.1. Mekânın İnsana Etkisi

Tanpınar, şehirlerin hayatiyetini devam ettiren şahısları efsaneleştirerek anlatır. Bir anda büyüdü bir zaman başlar ve şehrin ruh mimarları bir araya geliverir.

Çok defa Ankara ovasına bakarken Hacı Bayram'ın ömrünün sonuna kadar müritleriyle ekip biçtiği tarlaları düşünürüm. Acaba hangi tarafa düşüyordu? Belki de kendi yattığı camiin bulunduğu yerlere yakındı. Bütün ova onun zamanında imece ile işleniyordu. Anane Hacı Bayram'la İstanbul fethinin manevî ve nuranî yüzü olan Akşemseddin'i bu ovada karşılaştırır (Tanpınar 1999: 18)

Tanpınar'ın anlattığı şehirler birer nekropol (ölüler şehri) değildir. Şehre hâkim olan devamlılıktır. *Beş Şehir* değişirken devam eden, devam ederken değişen bir kökü mazide ama ati bir şehirdir. Mekânın tarihi olması onu cansız hale getirmez. Her mekân zamana direnmesi ölçüsünde hafızada kalabilir. Toplumsal bilinç kaybı ve devamında toplumsal cинnet yaşamamak için efsanelerinden nesnel bilgilerine kadar tarih-mekân duyarlılığını korumak gereklidir.

Günümüzde rakamlarla ifade edilen ruhsuz cadde veya sokak adları yanında Bursa'daki semt adları oradaki tarihi eserlerin adı olarak seçilmiştir. Bu yönüyle Bursa Tanpınar'ın mekân üzerinden tarihi okuma eğilimi için en iyi örnektir. Tarihi mekânların varlığını sürdürmesi toplumsal hafızanın kendini canlı tutması bakımından önemlidir. Örneğin "Bursa'da Zaman" şiirinde "Sabrın acı meyvesi" olarak tabir edilen "Muradiye" hem bir semtin adıdır, hem de tarihi bir eserin adıdır. Buna göre şehrin hafızasında iz bırakmayan isimlerin mekânlara isim olarak verilmesi yeterliyi etkiyi yapmayacaktır.

Gümüşlü, Muradiye, Yeşil, Nilüfer Hatun, Geyikli Baba, Emir Sultan, Konuralp... Bunlar hakikaten bir şehrin muayyen semt ve mahalle adları yahut tıpkı bizim gibi bir zaman içinde yaşamış birtakım insanların anıldıkları isimler midir? Hepsinin mazi dediğimiz o uzak masal ülkesinden toplanmış hususî renkleri, çok hususî aydınlıkları ve geçmiş zamana ait bütün duygularda olduğu gibi çok hasretli lezzetleri vardır. Hepsi, insanı hayat ve zaman üzerinde uzun murakabelere çeker, hepsi, zihninde küçük bir yıldız gibi

yuvarlanırlar ve hafızanın sularında mucizeli terkiplerinin mimarisini altın akislerle uzaltıp kısaltarak çalkanırlar. (Tanpınar 1999: 94)

Tanpınar'ın şehir algısında şimdiki zaman geçmişin devamı şeklindedir. Mazi denilen büyüklü zaman diliminden bugüne uzanan şehir, insanı etkisi altına alan mekândır. Şehirde kendisinden önce yapılan mimari esere muhalif olarak inşa edilen her yapı şehrin insanını bunalımlara sevk edecektir.

3.2. İnsanın Mekâna Etkisi

Mekânın insanı veya insanın mekânı etkileme sürecini şöyle sıralanabilir: Önce insan kendisini temsil etmesi için mekânı tasarladı; sonra da bir şekilde tasarladığı mekânı algılamaya başladı. Tanpınar için mekân-zaman ve insan helezonik daireler gibidir. Tarih daha çok mekânın zaman aracılığı ile takip edilmesidir. Mekâna bağlı olmayan tarih ise efsanedir.

Bir şehirde hatıralar ve tarih yalnız kitaplarda yaşarsa, o şehir kendi zamanlarını kaybetmiş demektir. Çünkü asıl canlı hatıralar, zamanla kutsilik kazanmış, tılsımın usta eli dokunduğu için canlanmış, ruh sahibi olmuş maddenin taşıdığı hatıralardır. Ben İstanbul imar işlerinin mesuliyetini taşıyan bir adam olsam, değil İbrahim Paşa sarayı gibi ayakta duran bir binayı yıkmak, ecdad elinden çıkmış küçük bir taş parçasını yerinden oynatmak için yüz defa düşünür ve galiba yüzüncüsünde gene yerinde bırakırdım. Çünkü bu şehri güzelleştireyim derken fakirleştirmekten, hayatı soysuzlaştırmaktan çekinirim. Bu şehir en büyük zenginliğini mazisinden alır. Onu, nesiller önünde yaşattıkça zengindir. (Tanpınar 2000: 197)

Tanpınar yabancı elçilik binalarını *temsil mekânları* olarak izlemiştir. Her bir sefaret bir tecrübenin ürünüdür. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra şantiye alanına dönen Ankara'da hangi tecrübenin yansıması görülecektir?

Kaç defa Cebeci'de veya kalede bu evlerden birinde oturmayı düşündüm. Fakat evvelâ Ankara Lisesi'nde, sonra Gazi Terbiye Enstitüsü'nde o kadar cemiyetli bir hayatımız vardı ki, bir türlü bırakmadım. Zaten o seneler Ankara memurlarının çoğu resmi dairelerde hattâ vekâletlerde kalıyorlardı. Hakikatte şehir bir taraftan Millî Mücadele'deki sıkışık hayatına devam ediyor, bir taraftan da yeni baştan yapılıyordu. Her tarafta bir şantiye manzarası vardı. Hiçbirini üslubu yanı başındakini tutmayan, çoğu mimari mecmualarından olduğu gibi nakledilmiş villalarıyla, küçük memur mahallele-

riyle yeni şehrin kurulduğu devirdi bu. Tek bir sokakta Riviera, İsviçre, İsveç, Baviera ve Abdülhamid devri İstanbul'u ev ve köşklerini görmek mümkündür. Yeni yapılmış sefaret binaları da bu çeşidi artırıyor. Sovyet Sefareti modern mimarinin kendisini aradığı bu 1920 yıllarının en atılgan tecrübelerinden biriydi ve daha ziyade büyük bir vapura benziyordu. İran Sefareti eski Sâsânî saraylarının hatıralarından bir şark üslubu aramıştı. Biz birkaç arkadaş Belçika Sefareti'nin sakin ve gösterişsiz, klasik yapısını seviyorduk. Bu tecrübeler arasında Türk mimarîsi de kendine bir üslup yaratmaya çalışıyordu. (Tanpınar 1999: 15)

Şehri imar etmek için ne yapmalıdır? Eski bir şehri yıkıp yeniden yapmak, hatta yıkarak güzelleştirmek mümkün değildir. Yazar için tarih devam eden devredilen mekândır, kültürdür. “Yeni şehir” veya “mahalle” kurmak aynı zamanda uygarlıkla ilgilidir.

Bugünün Türkiye'sine bu felâketle yeni bir vazife daha düşüyor. Bursa'yı yeniden kuracağız. Aman yanılmayalım ve üstünde bu mühim ameliyeyi yapacağımız şeyin Bursa şehri, yani bütün bir tarih olduğunu unutmayalım. Yukarıda Bursa için biraz da ovasının güzelliğidir, demiştim. Şimdi bu manzarayı asıl canlandıran, bu ovayı bizim için o kadar manalı yapan, ruhun. Bursa'nın tarihi ve sanat eserleri olduğunu söylemem icap ediyor. Tarih insandır. Tabiat insanla birleşince güzeldir. Bursa cinsinden şehirler daima tarihî çehreleriyle ve ona sadık kaldıkları nisbette mevcuttur. Bu tarih bizden sonra da devam edeceğine göre onu yalanlayacak, onunla çatışacak hamlelerden sakınmalıyız. (Tanpınar, 2000: 197)

1950'den sonra tüm Türkiye'de görülen kentleşme “Türk şehri” kimlik bunalımına sokmuştur. Bu bağlamda Yahya Kemal'in ortaya attığı “Türk İstanbul” kavramı Tanpınar'ında ilgisini çekmiştir. Şehrin bir kimliği olmalıdır. Eski şehrimizin bir kimliği vardır. Yeni şehrimizin kimliği henüz çıkarılamamıştır.

Hayır, Türk İstanbul'u kurtarmak lazım. Bu belki biraz masraflı ve külfetli olur Fakat sağlam bir programla çarçabuk yapılabilir. Tekrar edeyim, büyük imar hareketlerinden bahsetmiyorum. O büsbütün ayrı bir şeydir. Devlet programına İstanbul'un kendisini değil, hinterlandını müstakil bir mesele gibi alana, istihsal şart ve şekillerini değiştirene kadar İstanbul'un imarı sadece bir satranç tahtasının karelerini çizmekle kalacaktır. Fakat İstanbul'u kendi öz çekirdeği etrafında, onunla uygun bir kılığa sokmak meselesinden ve imkânlarından bahsediyorum. (Tanpınar, 2000: 194)

Tanpınar için şehir bir medeniyet kimliğidir. Şehrin kurucusunun hangi medeniyet olduğu, şehrin geçirdiği evreler, şehrin tarih içindeki kırılma noktaları, kısacası şehir dünden bugüne bir bütündür.

3.3. Bir Etkileşim Alanı Olarak Mekân

Tanpınar için şehir mekânları biriciktir, tektir. Şehrin mekânları bir anda olmamıştır, uzun zaman içinde bilgi birikimiyle veya aktarımıyla vücut bulmuştur.

Tarihin mekânı şimdidir. Tarih bugünde ikamet eder. Bunun böyle olması aslında tarihi iktidarla, güçle, egemenlikle ne kadar ilişkili bir şey olduğunu da gösterir. Bugüne egemen olan, tarih üzerinden geçmişe de egemen olur. Boşuna denmemiştir. Tarihi galipler yazar. Aslında mağlupların yitirdikleri en önemli şey tarihi yazma hakkıdır. Mağlupların çoğu tarihsel olma haklarını bile koruyamaz. (Dellaloğlu 2014: 92)

Lefebvre, tarihin varlığını mekâna bağlar. Mekân üretimi ve mekânın üretim süreci varsa tarih de vardır. Mekânın tarihi mekânın gerçeklik olarak üretiminin biçim ve temsillerinin tarihi söz konusudur Zamanın izini mekân üzerinden sürer. (2014: 75)

Dolayısıyla hafıza mekânları aracılığı ile insanda tarih duygusu gelişir. Ortak hafıza mekânları olabileceği gibi, kişilere ait hafıza mekânları da mevcuttur. Bir milletin tarih şuurunu oluşturan yegâne unsur ortak hafıza mekânlarıdır. Kentleşmeyle birlikte yok edilen kişisel hafıza mekânları bireyde (yazarda) bilinç kaybına yol açmaktadır. Tanpınar diğer şehirlerde ifade etmediği halde İstanbul'daki apartmanlaşmaya dikkat çeker.

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki ortak hafıza mekânlarının asla olamayacağını ileri sürmek de mümkündür. Çünkü şehrin hafıza mekânları denilen yerler her defasında bireyin kendi algısı olacağı için kentlilerin ortak hafızasından söz edilemez.

Bence İstanbul'un asıl şairleri onlar; adım başında, titrek ayaklarıyla geçmiş zamanlarının peşinde dolaşan, onu üslupsuz apartman köşelerinde, iki yanı henüz boş asfalt üzerinde, eski ahbab çocuklarının çehresinde beyhude yere arayan ve bulamadıkları için şaşkın şaşkın dört yana bakman bu kervan artığı biçarelerdir. Bugünün mahallesi artık eskiden olduğu gibi her uzvu birbirine bağlı yaşayan topluluk değildir; sadece belediye teşkilâtının bir cüzü olarak mevcuttur. Zaten mahallenin yerini yavaş yavaş alt kattaki üst-tekenden habersiz, ölümüne, dirimine kayıtsız, küçük bir Babil gibi,

her penceresinden ayrı bir radyo merkezinin nağmesi taştan apartmanlar aldı. (Tanpınar 1999: 130)

Şehre aidiyet duygusu özellikle imge özelliği taşıyan anıtlar sayesinde gelişmektedir. Anıtsal bir eserin toplumsal ve politik işlevi, bu toplumu meydana getiren ve kurumsallaştıran çeşitli sistem ve alt sistemlerini, kültürel kod ve alt kodlarını içine alarak gelişir. Anıtsal eserin eski prestijini yitirmesi ise şehrin dönüşümün bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu durum karşısında Tanpınar, çoğunlukla şehirdeki bir imgeden hareketle geçmişin hayallerine dalar.

Şehri inşa eden bir kimlik olmalıdır. Şehir bütün haliyle ve mahalle, sokak veya ev gibi birimleriyle zihinsel bir bakışın, toplumsal bir faaliyet zinciri içinde gerçekleşmiştir. Siyasal veya ekonomik güç anıt eseri, o gücün etkisinde yaşayan halk ise barınma alanlarını inşa eder. Eski dönemlerdeki saraylardan camlarla kaplanmış yüksek binalara, cumbalı evlerden Fransız balkonlu dairelere kadar temsil mekânları “inşa” edilmiştir.

Tanpınar'ın şehirlerinde “inşa” edilen mekânlar daha çok kamusal alanlardır. Kendisinin bir evinin olmayışı ne kadar etkilidir bilinmez ama Tanpınar'ın şehirlerinde ev, sokak veya mahalle gibi sosyal hayat alanları uzaktan ve dışarıdan ifade edilir. İstanbul bölümünde özel mekânlar daha çok köşkler ve yalılar olarak, Erzurum'daki özel mekânlar depremeler ve savaşılarla virane haline gelmiş evler olarak karşımıza çıkar.

Eski kamu binaları İstanbul bölümünde uzun uzadıya anlatılırken, yeni kamu binaları Ankara'da medeniyet arayışının sorgulamasının bir örneği olarak ele alınmıştır. Tanpınar özel mekânların ihtiyaç doğrultusunda yıkılıp yeniden yapılmasını çok önemsemez. Fakat camilerden okullara, yönetim binalarına ortak mekânların inşası önemlidir. Çünkü ona göre kamu mekânları medeniyet temsilcisidir. Örneğin Hacı Bayram Camii ve Agust Tapınağı'nın yan yana bulunabildiği vurgusunu Ankara'da yapması dikkate değerdir.

Tanpınar bir Türk şehri olarak gördüğü Bursa'da Muradiye'yi anlatırken yanı başındaki tarihi Muradiye Kilisesi'nden veya Emir Sultan'a giderken yolu üzerindeki Fransız Kilisesi'nden hiç söz etmez. Çünkü Bursa'ya kimliğini kazandıran yapılar kiliseler değildir.

Şehrin merkezindeki ortak mekânlar toplumsal bakış açısını ifade etmektedir. Kent merkezlerinde yer alan binalar dikkate alındığında temelde üç farklı örnek görülür. Birincisi modernizm öncesi şehirlerde dini yapılar ve etrafında kümelenen ticaret, sağlık ve eğitim binaları. İkincisi sosyalizm

etkisinde inşa edilen şehirlerde görülen heykeller. Üçüncüsü kapitalizm etkisinde kurulan şehirlerde görülen alışveriş merkezleri. Tabii zaman içinde şehrin merkezinin neresi olduğu veya sembolik eserleri de değişebilmektedir.

Tanpınar için şehir merkezi her defasında tarihi en eski mekândır. Ankara'da Kale'den şehre bakar, şehrin kurucusu olarak gördüğü Hacı Bayram Veli ile sanki diyaloga girer. Konya'da Alaattin tepesinden ovayı izler ve Mevlana'nın izlerini arar. Erzurum'da ise şehri dağdan aşağı doğru izler. Bursa'da da şehre panoramik bakış söz konusudur. Hüdevandigar Camii'nin avlusundan ovaya, İznik'e, Yıldırım'a veya Çekirge'ye doğru yine yüksekte bakar. Ancak diğer dört şehirde olduğu gibi yukarıdan, şehrin içine girmeden, şehre ait olmadan ve bir yabancı gibi, bir turist gibi yahut "flenaür" gibi İstanbul'a bakmaz. Çünkü o kendisini İstanbul'a ait hissetmektedir. Diğer şehirlerde görevli olarak bulunmaktadır.

Tanpınar şehir ve insan arasında bir etkileşim olduğunu savunur. Millet tarihinden miras kalan yapılar şehrin ortak hafıza mekânlarıdır. Bu hafıza mekânları sayesinde kent insanı yabancılaşma ve yalnızlık hissinde kurtularak kökleriyle bağ kurar

SONUÇ

Tanpınar için şehir medeniyet demektir. Medeniyet kendisini mekân ile göstermektedir. Tarih mekâna gizlenen kronolojidir.

Katmanlar hâlindeki şehir, kökü mazide olan ve atıya uzanacak olan mekândır. Tarihi eserler maziden gelen birer canlı varlıktır. Yaşayan tarih *Beş Şehir*'de hayatı tanzim etmiştir. Eski medeniyetin şehirleri olarak İstanbul, Bursa, Konya ve Erzurum sayılabilir. Ankara yeniden başlayan medeniyet arayışının ana durağıdır. Bu yönüyle yaşanan Ankara, tasarlanan Ankara veya algılanan Ankara diğer Türkiye Cumhuriyeti şehirlerine örnek olacaktır.

Mekân toplumsaldır. Her mimari eser kullanılan malzemesinden işlevine kadar bir medeniyeti temsil etmektedir. Mekân tasarımında millet ve medeniyet ilişkisini aramak gereklidir. Tanpınar mekân aracılığı ile kederle dolu bir rüyaya dalar. İstanbul ve Bursa bölümlerinde bir ahenk içinde günümüze kadar gelen "şehir-mekân ve insan" tasvir edilmiştir. Ankara ve Erzurum bölümlerinde savaşlardan ve doğal afetlerden tahrip olmuş şehirlerimizin mevcut durumu ortaya konulur. Konya bölümünde ise ruh ve mana köklerimizimizin Moğol istilasına bile dayanabildiği anlatılmıştır.

Türkiye merkez ve taşra kentlerinden oluşmuştur. Aynı zamanda şehrin de merkezi ve taşrası vardır. İstanbul eski medeniyet tasavvurumuzun merkezidir. Bu medeniyet Bursa, Konya ve Erzurum gibi taşra şehirleri çıkarmıştır. Ankara ise yeni medeniyetimizin merkezidir. Ankara'nın taşrası ise bütün bir ülkedir.

Tanpınar'da mekân temsilleri anlatılmıştır. Eski mekânlar bir zihniyetin temsilidir. Yeni mekânlar da bir zihniyetin temsilcisi olacaktır. Dolayısıyla yeni mekânların imarı veya inşası bizi temsil etmesi bakımından çok önemlidir.

İnsan ve mekân birbirini inşa eden iki varlıktır. Mekân “kevn” kökünden, insan “nisyan” kökünden gelmektedir. İnsan unutmamak için imkân dahilinde mekânlar tasarlar. Sonra da yaşadığı mekânlarda kendisini algılar. Tanpınar'da mekân ve insan birbirini dönüştüren iki canlıdır.

Şehrin anıt eserleri herkes için algısı düzeyinde bir şey ifade etmektedir. Fakat bu eserlerin yok edilmesi bireyin yalnızlaşmasına neden olacaktır. Modern şehirlerdeki tarihi eserlerin azlığı beraberinde bireyin yabancılaşmasına ve yalnızlaşmasına neden olan etkenlerin başında gelmektedir.

Bir şehir denemesi örneği olan *Beş Şehir*'in edebi değeri, Tanpınar'ın tarihi kişi veya mekânları nostaljik sahneler şeklinde vermesinde aranmalıdır. Tanpınar için Erzurum, Konya, Bursa ve İstanbul bir rüyadan arta kalan hüzündür. Ankara ise yeniden görülebilecek bir rüyanın endişeli başlangıcıdır.

KAYNAKÇA

- ADORNO, Theodor, (2012), *Edebiyat Yazıları*, Metis Yay., İstanbul
- AKÜN, Ömer Faruk, “*Ahmet Hamdi Tanpınar*”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XII, Aralık 1962
- AYTAÇ, Gürsel, (2007), *Deneme Üzerine*, Hece Yay., Ankara
- ARMAĞAN, Mustafa (1999) *Şehir Ey Şehir*, İz Yayıncılık, İstanbul
- BAUDLAIRE, Charles (2013), *Modern Hayatın Ressamı*, İletişim Yay., İstanbul.
- BAŞ, Selma, (2012), *Türk Edebiyatında Deneme*, Grafiker Yay., Ankara
- BERBER, Gazi (2015), “*Yeni Arayışlar Işığında Ahmet Hamdi Tanpınar*”, MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 4, S.3.
- DELLALOĞLU, Besim, (2013), *Bir Tanpınar Fetişizmi*, Ufuk Yay., İstanbul
- HABERMAS Jürgen, (2015), “*Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak*” YKY, İstanbul

- HİLAV, Selahattin, (1993), *Edebiyat Yazuları*, YKY, İstanbul.
- ENGİNÜN, İ. KERMAN, Z. (2013) *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, Dergâh Yay., İstanbul
- KARACA, Nesrin (2005), *Ahmet Hamdi Tanpınar ve Musiki*, Hece Yay., Ankara
- LYNCH, Kevin, (2014), *Kent İmgesi*, İş Bankası Yay., İstanbul
- LEFEBVRE, Henri (2014), *Mekânın Üretimi*, Sel Yay., İstanbul
- ŞAHİN, İbrahim (2012), *Ahmet Hamdi Tanpınar, Haz ve Günah*, Kapı Yay., İstanbul
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1999), *Beş Şehir*, Dergâh Yay., İstanbul.
- _____ (2000), *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yay., İstanbul.
- _____ (2001), *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- TANYELİ, Uğur (2013) *İstanbul'da Mekân Mahremiyetinin İhlali ve Teşhiri*, Metis Yay., İstanbul
- ORHAN Oğuz, (2007), “Ahmet Hamdi Tanpınar'ın “Acıbadem'deki Köşk” Hikâyesinde Mekânın Kullanımı”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:16
- URRY, John (2015), *Mekânların Tüketimi*, Ayrıntı Yay., İstanbul
- ÜNVER, Süheyl, (1980), *Yahya Kemal'in Dünyası*, Tercüman Yay., İstanbul
- YENER, Ali Galip, (2012), *Eleştiri Çağında Deneme*, Hece Yay., Ankara